

Regiovisie Haaglanden

CONCLUSIES

- Economische groei Haaglanden dit en volgend jaar onderuit. De gemiddelde toename van 2% is echter hoger dan in Nederland.
- Ook werkgelegenheidsgroei zakt in, maar ligt in 2008 en 2009 een kwart procentpunt boven het nationale groeicijfer.
- Druk op arbeidsmarkt neemt daardoor nog sterker toe dan in andere regio's. Aantal vacatures is nu al aan de hoge kant. Bovendien is beschikbaar arbeidsreservoir klein.
- Economie Haaglanden heeft gezonde basis. 'Booming' logistiek, zakelijke dienstverlening en publieke sector zijn gunstig voor aanhoudende bovengemiddelde groei.

Toekomstige economische ontwikkeling Haaglanden stemt positief

Economische groei ¹ in 2008 en 2009 rond de 2%

De groeivoorzichten voor dit jaar (2,1%) en volgend jaar (1,8%) zijn weliswaar een stuk lager dan in 2006 en 2007, maar liggen op respectievelijk boven het Nederlandse groeipeil (kaart 1). De terugval in de groei wordt vooral veroorzaakt door een afnemend vertrouwen in de economische ontwikkelingen onder zowel regionale, Nederlandse als internationale producenten en consumenten.

Dit pessimisme is in gang gezet door de recessie op de markt voor Amerikaanse hypotheeklen (de subprime crisis), die zich al snel manifesteerde in een oplopende geldmarktrente en dalende aandelenkoersen. De hiervan afgeleide hogere rentetarieven voor zakelijk krediet en kortlopende hypotheeklen zijn ongunstig voor zowel de investeringsniveaus als de consumentenbestedingen. Daarnaast neemt de vraag vanuit het buitenland af door de teruggelopen wereldhandel, waardoor ook de export minder snel toeneemt in de komende jaren.

In 2006 en 2007 groeide de economie in Haaglanden nog met ruim 3%. Uit figuur 1 valt op te maken dat de regionale economie in de periode 1996-2007 gemiddeld minder groeide (0,25%-punt) dan in Nederland. In 2009 ligt de groei 0,4%-punt hoger, het gaat dus de goede kant op met deze regio.

Groei Haaglanden (in %)	2007	2008	2009
Economische groei ¹	3,1	2,1	1,8
Werkgelegenheid	1,9	1,1	0,8
Arbeidsproductiviteit	1,3	1,0	1,0
Lonen	2,9	4,0	4,2

¹ Het betreft hier de economische groei, uitgedrukt in volumemutaties van de toegevoegde waarde

Consumentenvertrouwen in Haaglanden daalt, maar minder dan in Nederland

De verwachting is dat in de rest van 2008 het consumentenvertrouwen in deze regio verder zal afnemen. De koopkracht loopt terug, omdat de loonstijgingen de combinatie van algemene prijsstijgingen, hogere ziektekostenpremies en overheidsbezuinigingen onvoldoende kunnen compenseren.

Het consumentenvertrouwen zal wel hoger blijven dan in Nederland als geheel. Uit figuur 2 is af te leiden dat het consumentenvertrouwen onder inwoners van de provincie Zuid-Holland structureel een paar punten hoger is dan het Nederlandse niveau. In Nederland is het verval echter sterker geweest dan in de regio. Het feit dat het regionale consumentenvertrouwen in het eerste kwartaal in tegenstelling tot in Nederland niet verder verslechterde, is illustratief voor de hogere baan-zekerheid in deze regio.

Regionale sectorstructuur goed fundament voor groei

Publieke sector, zakelijke dienstverlening en agrologistiek oververtegenwoordigd

Het regionale groeiperspectief is gunstig. De sterk in Haaglanden gewortelde publieke sector, zakelijke dienstverlening en (agro)logistiek behoren nationaal tot de snelst groeiende, ook in 2008 en 2009.

Uit figuur 3 blijkt dat twee sectoren overheersen in de regionale economie: de non-profit sector en de zakelijke dienstverlening (beiden 30%). De overheid is uiteraard sterk vertegenwoordigd in en rond Den Haag, maar ook allerlei non-profit instellingen, vooral in de onderwijs- en culturele sector. De zakelijke dienstverlening speelt in de regionale economie overigens een nog belangrijker rol dan in Nederland, zoals uit de figuur is af te lezen.

Verhoudingsgewijs is trouwens niet de overheid, maar de agrarische sector het sterkst oververtegenwoordigd in Haaglanden (3,8% versus 2,2% in Nederland), meer specifiek in het Westland en de Bollenstreek. In het Westland, de 'greenport' van Nederland, is de tuinbouwsector zelfs verantwoordelijk voor de helft van de economische productie. Ook de logistieke sector is vanwege de greenport relatief sterk aanwezig in Haaglanden.

De rol van de industrie, bouw, handel en horeca is in de regio ondergeschikt in vergelijking met Nederland.

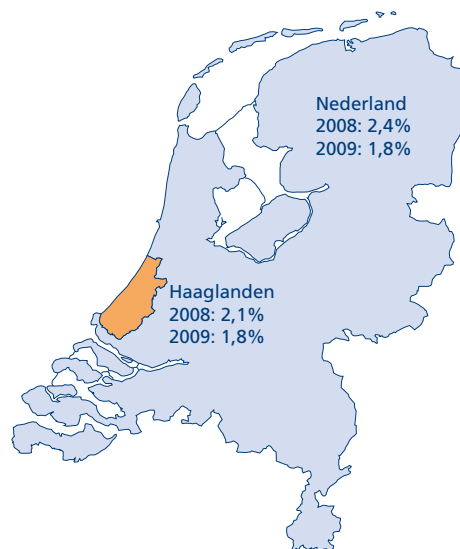
De regionale productiestructuur is de laatste jaren weinig veranderd. Opmerkelijk is wel dat in Haaglanden het economische aandeel van de dienstverlening in de periode 2001-2006 iets is teruggelopen, terwijl dit op nationaal niveau samen met de zorgsector de enige groeisector is. Ook opvallend is de opmars van de logistieke sector: het was de afgelopen jaren dé motor van de regionale economische groei. Het aandeel nam in vijf jaar tijd met liefst 20% toe.

Werkgelegenheidsgroei Haaglanden hoger dan in Nederland

Werkgelegenheidsgroei houdt aan op lager niveau en leidt tot...

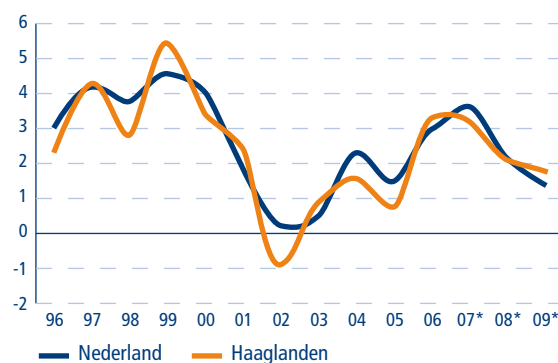
De groei van de werkgelegenheid verloopt grillig en volgt redelijk het patroon van de economie. De werkgelegenheidsgroei in Haaglanden zwakt in navolging van de productiegroei dan ook af in 2008 en 2009 (zie figuur 4). Uit berekeningen van ING Economisch Bureau blijkt echter dat de groei van de regionale werkgelegenheid (1,1% in 2008 en 0,8% in 2009) een kwart procentpunt boven het nationale groeicijfer

Kaart 1 Economische groei ¹ Haaglanden in 2008 even sterk en in 2009 hoger dan in Nederland

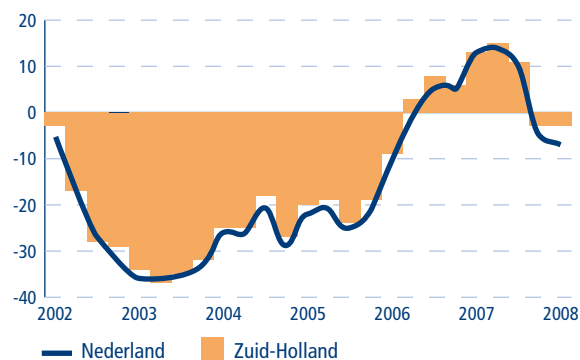
Bron: ING Economisch Bureau

Figuur 1 Economische groei Haaglanden gemiddeld een kwart procentpunt lager dan in Nederland

Bron: CBS en ING Economisch Bureau (ramingen 2007, 2008 en 2009)

Figuur 2 Ook consumentenvertrouwen provincie Zuid-Holland flink omlaag

Bron: CBS

ligt. De sectorstructuur van Haaglanden verklaart dit: de goed vertegenwoordigde zakelijke dienstverlening en logistieke sector blijven groeien en ook banen creëren. De publieke sector zou inmiddels de gevolgen van de begin 2007 opgelegde taakstelling tot krimp van het ambtenarenapparaat in 2008 en 2009 moeten gaan ondervinden. Vooral nog is de praktijk anders, want in 2007 nam het aantal ambtenaren bij de rijksoverheid nog toe.

...extra druk op arbeidsmarkt...

Sterker nog dan in andere regio's betekent een groei van de werkgelegenheid dat er steeds meer druk komt te staan op de toch al krappe arbeidsmarkt. Het aantal vacatures is er de laatste jaren al relatief hoog. Bovendien is de totale beschikbare arbeidspool relatief klein, zoals blijkt uit het lage werkloosheidspercentage en de hoge participatiegraad. Alleen in Den Haag is de arbeidsmarkt minder krap, maar is er weer sprake van een kwalitatieve mismatch tussen vraag en aanbod. Arbeidsbesparende investeringen en het 'outsourcen' naar andere regio's of het buitenland, waar nog voldoende (goedkopere) arbeidskrachten voorhanden zijn, kunnen soelaas bieden.

...en nog zwaardere belasting infrastructuur

Begin 2008 bestond de regionale werkgelegenheid uit circa 530.000 banen. Ruim 30% hiervan wordt ingevuld door mensen die buiten deze regio woonachtig zijn en elke dag pendelen. Door de aanwezigheid van allerlei overheids- en andere non-profit-instellingen in Den Haag en omstreken is er vooral veel inkomend pendelverkeer naar deze agglomeratie: ruim 110.000 personen per dag. Spoor- en vooral autowegen rond Den Haag worden nu al zwaar belast en bij een verdere groei van de werkgelegenheid dreigt er bij het uitblijven van maatregelen een verkeersinfarct.

Arbeidsproductiviteittoename onvoldoende

Groei arbeidsproductiviteit in regio moet hoger

ING Economisch Bureau verwacht dat dit en volgend jaar de Haaglandse arbeidsproductiviteit minder groeit dan in Nederland. Er wordt een regionale groei verwacht van slechts 1%. Dit groeitempo is gezien de aanhoudende krapte op de arbeidsmarkt ontoereikend. Verhoging van de arbeidsproductiviteit kan gerealiseerd worden door te investeren in slimmer produceren en organiseren.

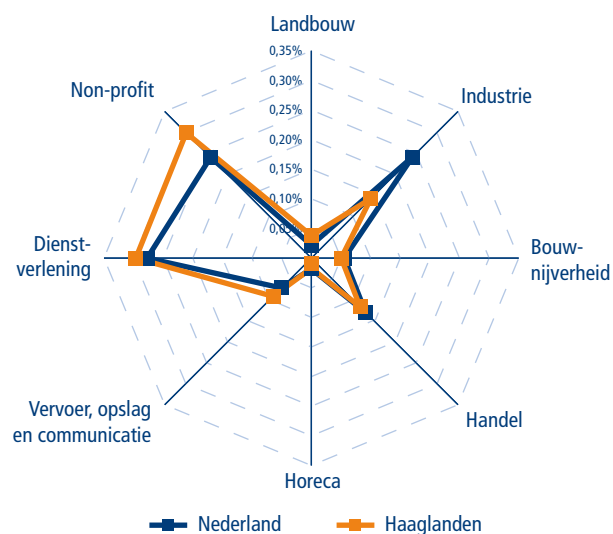
De gemiddelde arbeidsproductiviteit (exclusief delfstoffenwinning) was zowel in Haaglanden als in Nederland in 2007 gemiddeld € 82.000 per werknemer. Evenals in 2008 en 2009 was in de afgelopen jaren de toename van de arbeidsproductiviteit lager dan in Nederland (zie figuur 5). De almaar sterkere ondervetegenwoordiging van de industrie, de sector die de arbeidsproductiviteit het beste zou kunnen opstuwten, speelt een grote rol bij deze negatieve ontwikkeling. In de sterk aanwezige dienstverlening zijn er bovendien minder mogelijkheden tot productiviteitsverhoging.

Lagere winstgevendheid te verklaren door productiestructuur

Winstgevendheid in Haaglanden blijft achter vanwege samenstelling sectorstructuur...

De relatieve winstgevendheid (in procenten van het regionale product) is in Haaglanden lager dan in Nederland. In de periode 2007-2009 is deze in de regio gemiddeld 23,2% en in Nederland 25,8%. Dit is overigens

Figuur 3 Non-profit over- en industrie ondervetegenwoordigd in Haaglanden (cijfers 2006)

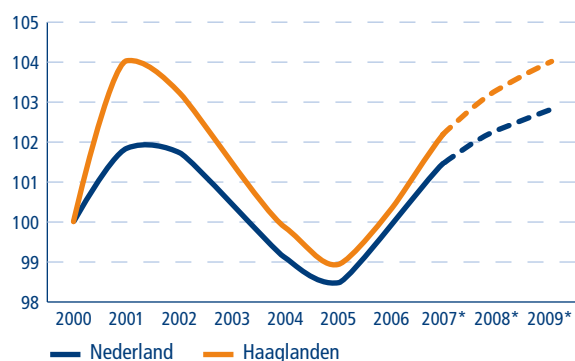

Bron: CBS

* Industrie is inclusief energiebedrijven en delfstoffenwinning

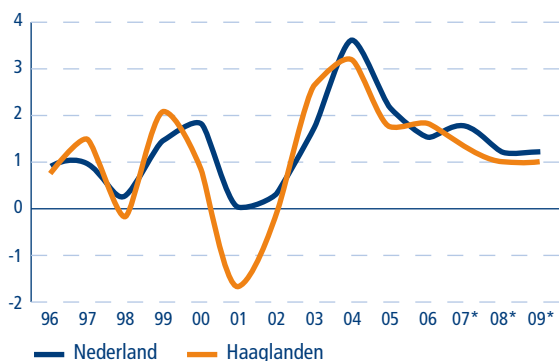
** zakelijke en financiële dienstverlening

Figuur 4 Werkgelegenheidsgroei in eerste decennium 21e eeuw hoger in Haaglanden dan in Nederland (index 2000=100)

Bron: CBS en ING Economisch Bureau (ramingen 2007, 2008 en 2009)

Figuur 5 Regionale arbeidsproductiviteit stijgt langzamer dan in Nederland

Bron: CBS en ING Economisch Bureau (ramingen 2007, 2008 en 2009)

niet alleen de komende jaren zo, maar blijkt structureel. De oorzaak hiervan is de samenstelling van de regionale productiestructuur, met een oververtegenwoordiging van de niet op winst ingestelde publieke sector.

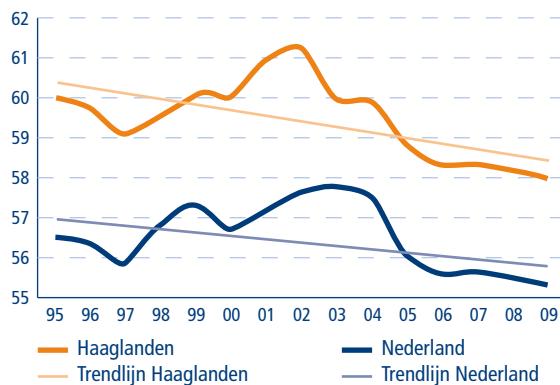
De verwachting is dat gezien de weinig aan veranderingen onderhevige productiestructuur de achterstand op het gebied van de relatieve winstgevendheid slechts mondjesmaat kan worden ingehaald.

...en ten gevolge van hoog loonkostenaandeel in de regio

Een bijkomend gevolg van de specifieke samenstelling van de sectorstructuur is dat het aandeel van de beloning van werknemers in Haaglanden hoog is. Werknemers in de publieke sector en de zakelijke dienstverlening zijn verhoudingsgewijs hoog opgeleid. Van de werkzame regionale beroepsbevolking is 39% hoger opgeleid, in Nederland 32%. Bij deze hogere onderwijsniveaus passen hogere beloningen.

Uit figuur 6 blijkt dat in de periode 1995-2006 het regionale aandeel van de loonkosten in de toegevoegde waarde structureel boven het landelijke aandeel ligt. Het verschil is in deze periode wel afgenomen. In 1995 bedroeg het verschil 3,5%-punt, in 2006 2,7%-punt.

Figuur 6 Beloning van werknemers (als % van de toegevoegde waarde) in Haaglanden structureel hoger dan in Nederland

Bron: CBS

Box 1. Haaglanden: Legal, Techno, Green en/of Bioscience Port c.q. Park?

De nationale overheid hanteert in haar beleid "Pieken in de Delta" een gebiedsgerichte economische agenda. Voorbeelden hiervan zijn Health, Food en Techno Valley in het oosten, Energy Valley in het noorden en Brainport in het zuidoosten van het land. De regio Haaglanden kent niet één, maar meerdere speerpunten in haar economisch beleid.

Het motto van het in april 2008 vastgestelde Regionaal Structuurplan (RSP) Haaglanden 2020 is "sterk in internationale netwerken van bestuur, technologie, agrologistiek en toerisme". Tot het Stadsgewest Haaglanden behoort overigens niet de regio Leiden, die wel in de gelijknamige ING regio is inbegrepen. Als innovatiecluster in de recent verschenen Economische Visie van Provinciale Staten van Zuid-Holland wordt naast de al genoemde sectoren ook nog de in Leiden geconcentreerde life- en healthsciences genoemd en deze voegen we dan ook als vijfde pijler toe. Hieronder een toelichting op de vijf economische speerpunten in Haaglanden:

- 1) De in Haaglanden sterk vertegenwoordigde publieke sector is en blijft verantwoordelijk voor een groot deel van de economische groei in deze regio. Het ligt dus voor de hand dat op het gebied van gebiedsontwikkeling in het kader van het RSP veel geld wordt geïnvesteerd in het uitbouwen van Den Haag als "Legal Capital of the World".
- 2) Ook de keuze voor het speerpunt technologie is logisch. Uitbreiding van het Technologisch Innovatief Complex in Delft (met o.a. TU en TNO) is als vooraanstaand investeringsproject gekozen. Bovendien wordt in het kader van economische versterking van de Zuidvleugel van de Randstad samenwerking met de Rotterdamse kennisinfrastructuur versterkt, in de vorm van Kennisboulevard A13 (c.q. Science Port Holland).
- 3) De agrologistiek neemt dankzij 'greenport' Westland en de Bollenstreek een unieke positie in Nederland in. Niet voor niets was de logistieke sector de afgelopen jaren dé motor van de economische groei in Haaglanden. Verbetering van de weginfrastructuur staat dan ook hoog in het vaandel.
- 4) In geen enkele regio is de sector life sciences zo goed vertegenwoordigd als in Haaglanden. Meer dan de helft van de Nederlandse biotechnologische bedrijven bevindt zich op het Leidse Bio Science Park.
- 5) Toerisme is in vrijwel alle plannen voor Nederlandse regio's een speerpunt en behoeft geen verdere toelichting.

Vanwege deze diversiteit aan speerpunten zou Haaglanden zich als zowel Legal, Techno, Green en Bioscience Port c.q. Park kunnen profileren. Dit is illustratief voor de regio: zeer gemengd en ook uniek wat betreft economische pijlers. Gezien de relatief gunstige regionale groeiontwikkeling werkt deze diversiteit (nog) niet tegen de regio. Het is echter haast onvermijdelijk dat vroeg of laat de sectoren elkaar in de weg gaan zitten, soms letterlijk vanwege het ruimtegebrek. Een scherpere sectorale focus in het beleid en de bijbehorende uitgaven zou op langere termijn wel eens beter kunnen uitpakken voor de regio dan de huidige waaier aan speerpunten.

De visie van Ronald Dalebout

Rayondirecteur ING 's-Gravenhage

Dat de prominente aanwezigheid van de publieke sector een stevige invloed heeft op de economische groei van de regio is evident, maar verdient ook nuancering. Bepalend is de sector zeker, maar beter is te zeggen dat deze een nivellerend effect heeft op de conjuncturele bewegingen en bijvoorbeeld de groei van de winstgevendheid. Een groot percentage inwoners werkt bij de overheid, wat de nodige zekerheid met zich meebrengt. Hierdoor dalen het consumentenvertrouwen en de consumentenbestedingen in deze regio wat langzamer bij een teruggang in de economie.

De krapte op de arbeidsmarkt is onze grootste beperking. Wij kennen echter een heel specifieke sectorstructuur – veel publieke sector en dienstverlening – en hebben daarmee een grotere behoefte aan hoger opgeleiden dan de rest van het land. Voor lager opgeleiden is in deze regio minder werk. Naast een tekort is er hier dus zeker ook sprake van het niet stroken van vraag en aanbod.

Logistiek en bereikbaarheid zijn ook voor onze regio belangrijke knelpunten. Zo is de logistiek rondom de industrie en de agrosector niet optimaal. En zonder goede bereikbaarheid verlies je deze sectoren. Dat ligt niet aan het bewustzijn, want iedereen is doordrongen van de noodzaak van goede logistieke oplossingen. Probleem is de veel te trage besluitvorming. Kijk naar de cruciale doortrekking van de A4 richting Rotterdam. Ruim dertig jaar overleg heeft niet kunnen voorkomen dat deze nog steeds strandt in een weiland. Ander punt van zorg is het grote aantal forensen, in combinatie met de krapte op de arbeidsmarkt. De wegen slibben nu al dicht, en ondernemers moeten hun blik verder leggen in de zoektocht naar personeel. Omdat ze ervoor passen anderhalf uur in de file te staan, komen deze werknemers maar mondjesmaat. Naast de slechte bereikbaarheid is verder sprake van parkeerproblemen bij onder andere Scheveningen, het ZKD-terrein (Zichtenburg Kerketuinen Dekkershoek) en de Haagse binnenstad. Ook daar laten we grote kansen liggen.

Een coherente, structurele visie zou wat deze punten betreft wonderen doen. Ook wat het ontwikkelen van een grote troef in onze regio betreft: het havengebied. De sector leisure en horeca is in de regio behoorlijk ondervertegenwoordigd, en dit gebied is in potentie een unieke locatie – want herkenbaar en aantrekkelijk – om uit te gaan. Pak dit in zijn geheel aan, in plaats van kleine brokstukjes ontwikkelen die je later moet verbinden. En laat dit geen A4 worden, maar durf door te zetten.

Ten slotte, mijn persoonlijke stokpaardje, Den Haag: dóe internationaal, in plaats van jezelf internationaal te vinden! Zoals een international – ‘expat’ dekt de lading niet meer – treffend omschreef: de hardware is fantastisch, maar de software schiet tekort. Alle voorzieningen zijn aanwezig, maar de houding vanuit de winkels, horeca, gezondheidszorg, overheid en zo meer is absoluut niet internationaal te noemen. Er wordt in de dienstverlening vooral ingezoomd op wat niet kan, in plaats dat er gekeken wordt wat wél de mogelijkheden zijn. En dat terwijl internationale bedrijven het welzijn van hun internationals als belangrijk criterium hanteren bij de keuze voor een vestigingslocatie. Wat dat betreft moeten ondernemers en dienstverleners hun ‘hospitality’ flink onder de loep nemen en beter inspelen op de verwachtingen van de ruim 40.000 internationals in de regio. Dit zal naar mijn mening de internationale aantrekkingskracht van de regio aanzienlijk verhogen, wat uiteindelijk vele kansen oplevert.

Contact:

ING Economisch Bureau

Henk van den Brink (020-5639778)

Carlijn Bijvoet (020-5634447)

ING Bank Haaglanden

Winnie Boer (070-4269930)

Pascalle Mulder (070-3078226)

Juni 2008

Deze publicatie is opgesteld door ING Economisch Bureau en uitgebracht ter gelegenheid van het Ondernemers Congres Haaglanden op 19 juni 2008.

Disclaimer

De informatie in dit rapport geeft de persoonlijke mening weer van de analist(en) en geen enkel deel van de beloning van de analist(en) was, is, of zal direct of indirect gerelateerd zijn aan het opnemen van specifieke aanbevelingen of meningen in dit rapport. De analisten die aan deze publicatie hebben bijgedragen voldoen allen aan de vereisten zoals gesteld door hun nationale toezichhouders aan de uitoefening van hun vak. Deze publicatie is opgesteld namens ING Bank N.V., gevestigd te Amsterdam en slechts bedoeld ter informatie van haar cliënten. ING Bank N.V. is onderdeel van ING Groep N.V. Deze publicatie is geen beleggingsaanbeveling noch een aanbieding of uitnodiging tot koop of verkoop van enig financieel instrument. ING Bank N.V. betreft haar informatie van betrouwbaar geachte bronnen en heeft alle mogelijk zorg betracht om er voor te zorgen dat ten tijde van de publicatie de informatie waarop zij haar visie in dit rapport heeft gebaseerd niet onjuist of misleidend is. ING Bank N.V. geeft geen garantie dat de door haar gebruikte informatie accuraat of compleet is. De informatie in dit rapport kan gewijzigd worden zonder enige vorm van aankondiging. ING Bank N.V. noch één of meer van haar directeuren of werknemers aanvaardt enige aansprakelijkheid voor enig direct of indirect verlies of schade voortkomend uit het gebruik van (de inhoud van) deze publicatie alsmede voor druk- en zetfouten in deze publicatie. Auteursrecht en rechten ter bescherming van gegevensbestanden zijn van toepassing op deze publicatie. Overneming van gegevens uit deze publicatie is toegestaan, mits de bron wordt vermeld. In Nederland is ING Bank N.V. geregistreerd bij en staat onder toezicht van De Nederlandsche Bank en de Autoriteit Financiële Markten.

De tekst is afgesloten op 10 juni 2008.